

**ДЛТде тууранды этиш жана зат атооч жасаган белгилүү
мүчөлөр (Divanü Lügat-it-Türk' teki Yansıma Fiil ve Ad Yaran
Belli Başlı Ekler) .**

Dr. Ergün Koca¹

ДЛТдеги тууранды сөздөр сөз жасоо жана сөз өзгөртүүчү мүнөзгө ээ. Бул тууранды сөздөр ошол доордо да тилди байытуунун бирден-бир булагы болуп кызмат кылган. Тууранды сөздөрдөн жаңы сөздөр көбүнчө мүчө улануу жолу менен кээде сөз куроо жолу менен аркылуу жасалат. Негизги сөз жасоочу ролду үн тууроочу сөздөр ойнойт. Мүчө улануу аркылуу туунду сөздөр жасалат.

а) Тууранды уңгулардан тууранды этиш жасоочу мүчөлөр

1. [Т.С.] + - ла

ангы-ла- ешйек ангылады. Эшек аңгырады. Ангылар, ангыламак.

(1,311)

бе-ле - кой беледи. Кой маарады. Белер белемек. (3,270)

белинг-ле- эр белингледи. Адам уйкудан чочуп ойгонду. Ар

түрдүү

айбанаттардын байкоосуздан коркуп үркүшү да ушундай аталат. (3,409)

чогы-ла – эр чогылады. Адам бакырды, чакырды. Чогылар –

чогыламак

(3,324)

чагы-ла- сув чаглады. Суу шарылдады. Жагылады, шагылады

(3,324)

чыфы-ла- күп чыфылады. Кумурадан чып чып деген үн чыкты.

(3,325)

¹ Uluslararası Atatürk Alato Ün.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

тыкы-ла- тыкылады ненг. Бир заттын үстүнө экинчи бир заттын түшүп

кетүүсүнөн чыккан дабыш. (3, 326)

ти-ки-ле- (3,326) тикилдеди ненг. Заттан шуудурап чыккан дабыш.

түпү-ле- ол йагыны түпүледи. Ал душманын тебеледи. Душмандын башына урду. Түпүлөр – түпүлемек. (3,322)

сынгы-ла- ыт сынгылады. Ит суукта титиреди. Сув сынгылады. Кулагым сынгылады. Кулагым зыңылдады. Сынгылар, сынгыламак. (3,405)

танг-ла- (3,403) эр ышыг танглады. Адам иштен тартынды (уялды) Танглар, тангламак.

кычы-ла- ол мени кычылады. Ал мени кытыгылады. Бул адамды күлдүрүү үчүн колтугун же бутун кытыгылоо үчүн жасалган иш-аракет (3,323)

чаты-ла- берге чатылады. Камчы чабылды. Ар кандай заттар камчы чабылгандагы сыяктуу үн чыгарганда да ушундай айтылат. (3,323)

йар-ла- ол анынг йүзүнге йарлады. Ал анын жүзүнө түкүрдү. (3,308)

йыг-ла- оглан йыглады. Бала ыйлады. (3,308)

сыз-ла- анынг тышы буздун сызлады. Анын тиши муздак суу ичкендиктен сыздап ооруду. (3,297)

чув-ла- эт чувлады. Эт бөрттү. Бул эттин жакшы бышпай калышы. (3,296)

чар-ла- оглан чарлады. Жигит чырлады, бала ыйлады. (3,295)

чог-ла- бул сөзү чарла сөзүнө окшош. Пилдин бакыргандыгын түшүндүрөт. (3,295)

тынгы-ла- ненг тынгылады. Оор бир зат жерге түшкөндөгү дабыш.
(3,404)

чангы-ла- (3,404) ит чангылады. Ит токмок жегенде каңшылады.
Итти урганда каңшылангандагы дабышы. Чангылар, чангыламак.

2.Т.С. + кыр, (-кир, -кур, -күр; -гыр)

быр-кыр- ат быркырды. Ат кишенеди. Мурун көңдөйүнөн үн чыгарды. Быркыраар, быркырмак. (2, 171)

бур-кур- ышлар йузи буркурды. Аялдын жүзү бырышты, териси бузулду. Буркураар, буркурмак. (2, 171)

ба-кыр- тевей бакырды. Дөө бакырды. Огузча. Бакыраар (3, 186)

ча-кыр - бой бирбирге чакрышты. Уруулар бир-бирин чакырды.
Чак(ы)рышур, чак(ы)рышмак. (2, 209)

пүр-күр- көк пүркүрдү. Асманды булуттар каптап жаап калды. Йугчи тонка сув пүркүрдү. Кир жуучу аял кийимге суу бүрктү. Пүркүрер, пүркүрмек. Кан пүркүрдү, Кан оргуштап агып жатты. Кан жарадан оргуштады. (2,171)

там-гур- сув тамгурды. Суу тамчылап жатты. Муздан суу тамчылап жатты. (2,179)

йанг-кур ер йангкурды. Адам көрүнбөгөн бир жерден чыккан үндү угуп, бир нерсени туйгандай болду. Йангкураар, йангкурмак. (3,400)

3.Т.С. + -да –де; -та –те

чыл-да- от киште чылдады. Жаанын жебеси чылдыр чылдыр этти. Чылдар, чылдамак. (3,281)

сыг-та- оглан сыгтады. Бала ыйлады. (3,276)

4.Т.С. + -ра –ре

чык-ра- тыш чыкрады. Тиш кычырады, эшик кычырады. Чыкраар, чыкрамак. (3,280)

чынг-ра- ол конграгу чынграды. Ал конгуроо кагылды. Чынграр – чынграмак. (3,402)

чок-ра- ашыч чокрады. Идиш кайнады. Идиштин ичиндеги коюу тамак кайнады. (3,280)

чик-ре- етмекте таш чикреди. Нандын ичиндеги таш кычырады. Нандын ичиндеги таштын тишке тийип кычырашы (3,280)

5.Т.С. + -е –а

чык(ы)р-а- тыш чыкрады. Тиш кычырады. Эшик кычырады. Бир адам душман сыяктуу кыйкырса ага карата айтылуучу сөз. (3, 280)

чок(у)р-а- ашыч чокрады. Казан кайнады. Казандын ичиндеги буламык сыяктуу коюу зат кайнады. Казандын ичиндеги зат суюк абалда болуп, кайнаган учурда ага карата айтылбайт. (3,280)

калд(ы)р-а- тон калдрады. Кийимдер шуудурады. Калдрар, калдрамак. (3,447)

күлд (ү)р-е- таш кудхуг ичре күлдреди. Таш кудуктун ичинде күлдүр күлдүр этти. Кудуктун ичинде таштын үнү чыгып терендигин билдирди. (3,448)

күнг(ү)р-е- эр шка күнгренди. Адам жалкоолонуп өзү менен өзү күңгүрөнүп сүйлөштү. (3,400)

манг(ы)р-а- эр манграды. Адам бакырды. Манграр, манграмак. (3,402)

там – а – Макалда жолугат. Тама-тама көл болот. (3,360)

йалд(ы)р- а күн йалдрады. Күн бир аз гана тийип турат. Чагылган, от жана башка ушуга окшогон заттар жаркырагандыгына карата айтылат. Йалдрыр, йалдрымак. (3,437)

йолд(у)р-а кылыч йолдрады. Кылыч жаркырады. Ар кандай кен байлыктардын жаркырашына карата айтылуучу сөз. Йолдрыр – йолдрымак. (3,437)

н (өздүк жана туюк)

б.Т.С. + - да, -де; -ла, ле; -ра, -ре; -а, -е- + ш (кош мамиле)

т (аркылуу)

л (туюк)

-ш (кош мамиле)

чар-ла-ш- оглан чарлашты. Балдар ыйлашты. Йенгенлер чарлашты. Пилдер күркүрөштү, айкырышты. Чаглашур, чаглашмак. (2,210)

ыг-ла – ш- оглан ыглашты. Балдар ыйлашты. Ыглашур, ыглашмак. (1,240)

ор(ы)-ла-ш - будун камуг орлашды. Бардык эл бакырып, чакырышты, ызы-чуу кылышты. (1,239)

танг-ла-ш- кишилер бу ышыг тангашты. Эл бул ишке таң калышты. (3,399)

ок(у)р-а-ш - йунг камуг окрашды. Бардык аттар жемдерин көрүшкөндө кишенешти. Окрашур, окрашмак. (1,235)

өп(ү)р-ү-ш - ол манга мүн өпүшди. Ал мага сорпо ичүүгө жардамдашты. Өпүшүр, өпүшмек. (1,232)

сув(ы)ш-а-ш- ол анынг бирле шувшашды. Ал аны менен сырларын шыбырашып бөлүштү. Шувшашур, шувшашмак. (2,350)

тит(и)р-е-ш- киши тумлыгдын титрешди. Эл сууктан титирешти. Титрешүр, титрешмек. (2, 218)

сык(ы)р-ыш - олар барча сыкрышты. Алар бардыгы ышкыргандагыдай үн чыгарышты. (2,213)

сых-та-ш - киши камуг сыхташды. Бардык эл ыйлады. Сыхташур, сыхташмак. (2,211)

тап-ра-ш- тевей камуг тапрашды. Бардык төөлөр секиришти. Тапрашур, тапрашмак. Бул сөз бир гана төөлөргө карата айтылат. (2,217)

тик-ре-ш - атлар адхаки тикрешди. Аттардын туяктары тапырашты. Оглан тикрешти. Бала чоңойду. Тикрешүр, тикрешмек. (2,209)

чык-ра-ш- тыш чыкрашты, тиш кычырады. Ар кандай заттардын кычырашына да карата айтылат. Чыкрашур, чыкрашмак (2,209)

кев(и)ш-еш - тевей от кевшешди. Төө отту кепшеп жатты. Төөлөр бири бирин көрөр замат кепшей башташты. Кевшешүр - кевшешмек. (2,351)

кама-ш- тыш камашты. Тиши камалып калды. Бышпаган, кычкыл алма жегенде да тиш камалат. Камашур, камашмак. (2,111)

кык(ы)р-ыш - ерен камуг кыкрышды. Бардык адамдар бакырышты, кыйкырышты. Кыкрышур, кыкрышмак. (2,220)

кырк-ыш - ол манга йунг кыркышды. Ал мага мал кыркында жардам берди. Кыркышур, кыркышмак.(2,221)

кыста-ш - ыт камуг тумлыгдын кысташды. Бардык иттер сууктан титирешти. Кысташур, кысташмак. (2,221)

көк-ре-ш- булытлар камуг көкрешти. Бардык булуттар күрүлдөдү, күркүрөдү. Богралар көкрешди. Айгырлар кишнеди. Согуш майданындагы жигиттердин үндөрүнө карата да эр жигиттер күрүлдөштү деп айтылат. Көкрешүр, көкрешмек. (2,221)

чувша-ш - ол онынг бирле чувшашты. Ал аны менен сырларын шыбырашып сүйлөштү. (2,350)

-т (аркылуу)

танг-ла-т- ол мени танглатты. Ал мени таң калтырды. (Ал мени таң калуучу абалда калтырды) (2,358)

тынг-ла-т – ол манга сөз тынглатты. Ал мени сөзүн тыңшаттырды. Тынглатур –тынгатмак. (2,359)

йыг-ла-т- ол аны йыглатты. Ал аны ыйлатты. Йыглатур – йыглатмак (2,356)

сыз-ла-т- + буз тышыг сызлатты. Муз тишин сыздатты. Бул муздун тишти сыздатуусу же болбосо муздун тишти денени үшүткөн сыяктуу титиретүүсү. Кол муздак сууга тийгенде ага карата айтылуучу сөз. Сызлатур – сызлатмак. (2,346)

сидх-ит- урагут оглын сидхитти. Аял баласын тосту. Ат минген кишиге карата дагы айтылуучу сөз. (2,302)

бур-ут- от ашычны бурутти. От казанды бурулдатып кайнатты. Жигит көөп кетти. Бала осурду. Бурутур - бурутмак. (2,302)

кер-ит- от ытын керитти. Ал итин үрдүрдү. Керитүр – керитүр. Карлукча. (2,305)

без-ит- тумлуг аны безитти. Суук аны титиретти. Ушул сөздөн алынып, титиретүүчү ысытма оорусуна безгек деген ат берилген. Безитүр – безитмек. (2,305)

сыз-ыт - ол ангар йаг сызытты. Ал ага май сызгыртты. Ал ага тоңуп калган майды эриттирди. (2,305)

чиш-ет- урагут кенчин чишетти. Аял баласын тосту. Чишетүр – чишетмек. (2,307)

ток-ыт- ол бөз токытты. Ал бөз токутту. Эшикти ургулады. Токытур, токытмак. (2,308)

там-ыт - от сувны тамытты. Ал сууну тамчылатты. Тамытур, тамытмак(2, 311)

кама-т –күн көзүг каматты. Күн көздү уялтты. Каматур, каматмак. Кычкыл алма тишти камап койду. (2,311)

куй-ут- ол атыг куйутты. Ал атты үркүттү. Куйутур, куйутмак. (2,326)

йинг-ит- эр йингитти. Адам чимкирди. Йингитүр, йингитмек. (2,326)

чыл-ра-т- ол окын киште чылратты. Ал мылтыктын ичиндеги окту шытыратты. Ар кандай заттардан шакыр-шакыр деген үн чыкканда ага карата айтылуучу сөз.(2, 333)

чынг-ра -т- ол конграгу чынгатты. Ал чыңгыракты конгуроону чыңгыратты. Ал конгуроо кагып, жаныбарларга үн чыгарды. Чынгатур, чынгатмак. (2,358)

ынг-ра-т- ол аны ынгатты. Ал аны мүңкүрөттү. Ынгатур – ынгатмак (2,357).

теп-ре-т - ол тепретти ненгни. Ал бир нерсени тыбыратып, кыймылдатты. Тепретүр тебретмек. (2,329)

йолры-т+ ол от йолрытты. Ал отту алоолотту. Ал отту жалындатты. Ол тучуг йолрытты. Ал колону жалтыратты. Күн тийсе да, тийбесе да илегенди жаркыраткан сыяктуу колону жаркыратты. Йолрытур, йолрытмак. (2,353)

йолра-т + (2,353) киршен анынг йүзинг йолратты. Сулуу анын жүзүн жаркыратты. Сулуу аялдын жүзүн жаркыратты. Ар түрдүү нерселер ар кандай заттарды жаркыратканда ага карата айтылат. Йолратур, йолратмак.

чок(у)р-а-т- ол ашыч чократты. Ал казанды кайнатты. Ал идиштерди жана башка ушул сыяктуу нерселерди кайнатты. Бул

казандагы суунун аздыгы, кайнай турган заттардыни көптүгүн түшүндүрөт. (2,333)

чык(ы)р-а-т- ол тышын чыкратты. Ал тишин кычыратты. Эшик жана калем да кычырайт. Чыкратур, чыкратмак (2,334)

манг(ы)р-а-т- ол аны мангратты. Ал аны бакыртты. Мангратур - мангратамак. (2,358)

мүнг(ү)р-е-т - ол удхны мүнгретти. Ал өгүздү бөкүрттү. От идишти бүңкүлдөттү. (2,358)

чувша-т - эр чагыр чувшатты адам. Адам ширени кычкылдандырды. Аирке карын чувшатты. Уксус ашказанды кычкылдандырды. Жер үстүнө уксус төгүлүп топуракты кайнаткан учурда ага карата чувшатты деп айтылат. Чувшатур – чувшатамак. (2,336)

чувша-т- ол менинг кулакка сөз чувшатты. Ал менинг кулагыма шыбырады. Чувшатур, чувшатамак (2,337)

касна-т - тумлуг аны каснатты. Ал сууктан титиреди. Суук аны астынкы тиши үстүнкү тишине тийип кычыраган абалга келтирип титиретти. Каснатур – каснатамак. (2,350)

йүнчи- т – ол оны йүнчитти. Ал анын көңүлүн оорутту. Йүнчитүр, йүнчитмек (2,352)

йашна-т- Тенгри йашын йашнатты. Жараткан чагылган чагылтты. Бир адам кылычты жаркылдаткан учурда да ага карата айтылат. (3,356)

тиг(и)р-е-т - ол атын тигретти. Ал атын жүрүп баратканда, үн чыгартып, бышылдатып бастырды. (2,330)

-н (өздүк жана туюк)

сөв-ле-н - кыш йайгару сөвленир. Кыш, жазга шыбырайт. (3,278)

чог-ла-н- от чогланды. От жалындады. Күндүн нурлары жерге түшкөндө ага карата айтылуучу сөз. Чогланур – чогланмак (2,225)

күр-ле-н- көк күрленди. Көк күркүрөдү. Күрленүр - күрленмек. (2,252)

когуш-ла-н- сув когушланды. Суу оргуштады. Когушланур – когуланмак. (2,268)

теп-ре-н – тепренди ненг. Бир нерсе тебеленди Тепренүр - тепренмек. (2,240)

ынг-ра-н - ынган ынгранды. Инген боздоду. Ынгранур, ынгранмак. (1,289)

күнг(ү)р-е-н- ер шка күнгренди. Адам жини менен өзү өзүнө сүйлөндү, күңкүлдөп, мыңкылдады. (3,400)

талб-ын - куш талбынды. Куш талпынды, чабалактады. Башка жандыктар талпынса да аларга да карата айтылат. Талбынур, талбынмак. (2,239)

түрт-үн - ол озинге йаг түртүнди. Ал май менен сүртүндү. Түртүнүр, түртүнмек. (2,240)

-л (туюк)

сав(у)р-ул - сув саврулды. Суу сапырылды. Казандын ичиндеги кайнап жаткан сүт же болбосо башка бир суюктуктун кайнап ашып кетпеши үчүн кашык менен сапырылышына карата айтылат. Тарыг саврулду. Буудай сапырылды. Йаш көздын саврулду. Көздөн жаш акты. Саврулур, саврулмак. (2,236)

кырк-ыл - йүнг кыркылды. Жүн кыркылды. Койдун жүнү кыркылды. Башка үй жандыктары кыркылса да кыркылды деп айтылат. Кыркылуур – кыркылмак. (2,236)

түртүл - териге йаг түртүлди. Териге май сүртүлдү. Түртүлүр, түртүлмек. (2,229)

б) Тууранды уңгулардан тууранды зат атооч жасоочу мүчөлөр

Т.С.+к (-ык, -ик, -ук, -үк; -г, -ыг-)

без–ик (иг) : титреме. Ол безик безди. Ал титиреди. (1,384)

быркыг: Ат менен эшектин мурун көндөйүнөн чыгарган үнү. (1,461)

осур–(у) к: осурук (1,99)

чынгра–к : чынграк үн. ызы чуусуз үн. (3,383)

судх – ук : түкрүк (1,381)

тангсу- к : тангсук ненг. Таң калуучу көрүнүш, ажайып зат. (3,382)

тын – ыг : сөкел тыныгы артак. Оорулуунун абалы начар. (2,40)

как – ыг : жини келүү, көңүлү каалабоо, карабоо. Мен анынг какыгында бу иш кылдым. Мен ага карабастан бул ишти кылдым. (1,376)

йалдр-ук: йалдрук ненг. Түстүү илеген сыяктуу жаркырак зат. (3,432)

сидх – үк : сийдик. (3,326)

сызла-г: тыш сызлагы. Тиштердин арасындагы ачыктык. (1,464)

Жыйынтыктап айтканда бүгүнкү күндө колдонулуп жаткан эки тилде да этиш жана зат атооч сөздөрдөн тууранды сөз жасаган мүчөлөрдү карап чыккандан кийин ал мүчөлөрдүн «ДЛТ» чыгармасында дагы активдүү колдонулгандыгына күбө болдук. Айрыкча тууранды уңгулардан этиш жасаган мүчөлөр жана этиштин мамиле мүчөлөрүнө мисалдардын көп экендиги көзгө орунду.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

- 1. Divanü-Lügati't-Türk,** (Çev. Besim Atalay) Ankara, 2006.
- 2.С.М.Муталлибов,** Морфология ва лексика тарихидан қысқача очерк, Т., 1959, 210-б.
- 3. Zülfikar H.,**Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, - Ankara, 1995.
- 4.Çağatay, S.,** Uygurca Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCF yayını, - Ankara, 1978, s. 29-66.
- 5.Tuna O.N.,**Türkçede Tekrarlar. İ. Üniversitesi,TDED, cilt III. №3-4. İstanbul. 1949; 1950 cilt IV.№ 1-2.
- 6.Türkay, K.,** *Kaşgarlı 'nın Derlediği Yansıma Sözcükler*, Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara 1978 s. 241-257
- 7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** –Фрунзе. 1984.
- 8.Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
- 9.Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва,1959. с.156.
- 10.Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе,1957.
- 11.Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956,стр. 363-372. XXXVI, 1-2,1929.
- 12.Tietze, A.,** Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati ,Cilt I (A-E) ,- İstanbul,2002
- 13.Ашмарин Н.И.,** Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. –Казань. 1928.
- 14.Caferova S.,** Muasir Türk Dillerinde Teglidi Sözlerin Leksik ve Semantik Hususiyetleri, Dil ve Edebiyat, c. 6., Ваку, 1975.
- 15.Давлетов С., Кудайбергенов С.** Азыркы кыргыз тили (морфология). Бишкек. 1980. 204-б.

16. Абдувалиев.И, Садыков Т., Азыркы кыргыз тили (морфология).- Б.,1997. 259-б.

17. М. Худайкулиев. Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабат. 1962.

18. Хамид Төмөр. Азыркы уйгур тили грамматикасы (морфология) улуттар басмасы. 1987 452-бет; өзбек тили 1-китеп. Ташкент. 1989.